IQTIDORLILAR QOBILIYATI VA MULOQOT USLUBI ÖRTASIDAGI BOĞLIQLIK HAMDA KOMMUNIKATIV RIVOJLANTIRIŞNING PSIXOLOGIK MODELI

Abdullayeva Zuhro Ismoilovna,
Termiz davlat universiteti psixologiya kafedrasi **öqituvçisi**
DOI: 10.67620/yoshlarvailm.0340041

Annotatsiya. Mazkur maqolada iqtidorli şaxslarning intellektual va ijodiy qobiliyatlari darajasi hamda ularning muloqot uslubi örtasidagi boğliqlik nazariy va metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Iqtidorlilik köpinça yuqori kognitiv körsatkiçlar bilan tavsiflansa-da, ijtimoiy-kommunikativ sohadagi rivojlaniş bir tekisda keçmasligi (asinxron rivojlaniş) köplab tadqiqotlarda qayd etilgan. Maqolaning maqsadi – iqtidorli ösmirlar va yoşlarda qobiliyat darajasi va muloqot uslubi (assertivlik, empatiya, ekspressivlik, dominantlik, muloqotdagi oçiqlik) örtasidagi aloqalarni örganiş metodikasini asoslaş hamda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirişning tört komponentli psixologik modelini taklif etişdir. Taklif etilayotgan model kognitiv-refleksiv, emotsional-empatik, xulq-atvor va motivatsion-qadriyatli komponentlarni hamda diagnostika, sensibilizatsiya, trening, integratsiya va monitoring bosqiçlarini öz içiga oladi. Maqola nazariy asoslar, tadqiqot dizayni, gipotezalar va modelni amaliyotga joriy etiş yöl-yöriqlarini qamrab oladi.

Kalit sözlar: iqtidorlilik, muloqot uslubi, kommunikativ kompetentlik, asinxron rivojlaniş, empatiya, assertivlik, psixologik model, psixologik konsultatsiya.

Аннотация. В данной статье теоретически и методологически анализируется взаимосвязь между уровнем интеллектуальных и творческих способностей одарённых личностей и особенностями их стиля общения. Несмотря на то что одарённость зачастую характеризуется высокими когнитивными показателями, во многих исследованиях отмечается неравномерность развития социально-коммуникативной сферы (асинхронность развития). Цель статьи - обосновать методику изучения взаимосвязи между уровнем способностей и стилем общения (ассертивностью, эмпатией, экспрессивностью, доминантностью, открытостью в общении) у одарённых подростков и молодёжи, а также предложить четырёхкомпонентную психологическую модель развития коммуникативной компетентности. Предлагаемая модель включает когнитивно-рефлексивный, эмоционально-эмпатийный, поведенческий и мотивационно-ценностный компоненты, а также этапы диагностики, сенсибилизации, тренинга, интеграции и мониторинга. Статья охватывает теоретические основы, дизайн исследования, гипотезы и практические рекомендации по внедрению предложенной модели.

Ключевые слова: одарённость, стиль общения, коммуникативная компетентность, асинхронность развития, эмпатия, ассертивность, психологическая модель, психологическое консультирование.

Abstract. This article examines the relationship between the level of abilities in gifted individuals and their communication style, and proposes a psychological model

for developing communicative competence. Although giftedness is typically defined by high cognitive performance, social-communicative development is often uneven (asynchronous development). The study substantiates a methodology for investigating associations between ability level and communication style (assertiveness, empathy, expressiveness, dominance, openness) among gifted adolescents and young adults, and presents a four-component model (cognitive-reflective, emotional-empathic, behavioral, motivational-value) implemented in five stages (diagnostics, sensitization, training, integration, monitoring).

Keywords: giftedness, communication style, communicative competence, asynchronous development, empathy, assertiveness, psychological model.

Kiriş

Zamonaviy jamiyatda iqtidorli şaxslarni aniqlaş va ularning salohiyatini rivojlantiriş ta'lim va psixologiya fanlarining ustuvor yönalişlaridan biri hisoblanadi. Intellektual resurslar mamlakatlarning innovatsion rivojlanişini belgilab beruvçi omilga aylangani sababli, iqtidorli yoşlar bilan işlaş nafaqat pedagogik, balki psixologik vazifa sifatida ham körilmoqda.

Iqtidorlilik tadqiqotlarida asosiy e'tibor uzoq vaqt davomida intellekt koeffitsiyenti va akademik yutuqlarga qaratilgan (Terman, 1925). Keyingi yondaşuvlar iqtidorlilikni köp omilli hodisa sifatida talqin qildi: umumiy qobiliyat, ijodkorlik va vazifaga bağişlaniş (Renzulli, 1978), tabiiy imkoniyatlarning katalizatorlar ta'sirida iste'dodga aylanişi (Gagné, 2004), köp sohali intellektlar (Gardner, 1983) va muvaffaqiyatli intellektning triarxik tuzilmasi (Sternberg, 1985). Uşbu yondaşuvlarning barçasida şaxslararo munosabatlar va muloqot salohiyatini qobiliyatlarning amalga oşişida muhim omil sifatida köriş mumkin.

Şunga qaramay, amaliyotda iqtidorli bolalar va yoşlar tengdoşlari bilan muloqotda qiyinçiliklarga duç kelişi, özini yolğiz his qilişi yoki aksinça, öta dominant muloqot uslubini namoyon etişi kuzatiladi (Hollingworth, 1942; Silverman, 1993). Bu holat asinxron rivojlaniş, ya'ni kognitiv, emotsional va ijtimoiy sohalarning turli sur'atda rivojlanişi bilan izohlanadi.

Muammoning dolzarbligi şundaki, (1) qobiliyat darajasi va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlik böyiça natijalar bir-biriga zid; (2) mahalliy şaroitda iqtidorli yoşlarning kommunikativ rivojlanişiga yönaltirilgan, empirik asoslangan psixologik modellar yetarli emas; (3) psixologik konsultatsiya amaliyotida iqtidorli mijozlar bilan işlaş uçun strukturalaşgan yondaşuvga ehtiyoj bor.

Tadqiqot maqsadi: iqtidorlilar qobiliyati va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlikni örganiş metodikasini asoslaş va kommunikativ rivojlantirişning psixologik modelini işlab çiqiş.

Tadqiqot vazifalari:

1. Iqtidorlilik va muloqot uslubi muammosining nazariy asoslarini tahlil qiliş.
2. Qobiliyat va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlikni aniqlaş uçun tadqiqot dizaynini işlab çiqiş.

3. Kommunikativ rivojlantirişning psixologik modelini asoslaş.
4. Modelni amaliyotda qöllaş mezonlari va samaradorlikni baholaş yöllarini belgilaş.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Iqtidorlilik tuşunçasi

Renzulli (1978) iqtidorlilikni örtaçadan yuqori qobiliyat, ijodkorlik va vazifaga bağişlanişning kesişuvi sifatida ta'riflaydi. Gagné (2004) esa tabiiy qobiliyatlar (gifts) va sistematik rivojlantirilgan iste'dod (talents) örtasidagi farqni ajratib, bu ötişda intrapersonal (motivatsiya, şaxs xususiyatlari) va atrof-muhit (oila, maktab, tengdoşlar) katalizatorlarining rolini ta'kidlaydi. Gardner (1983) lingvistik, mantiqiy, şaxslararo va intrapersonal intellektlarni alohida ajratgan, bu esa muloqot sohasidagi qobiliyatni iqtidorning mustaqil şakli sifatida körişga imkon beradi. Sternberg (1985) tahliliy, ijodiy va amaliy intellektni farqlab, ijtimoiy muhitga moslaşiş qobiliyatini muvaffaqiyatli intellektning tarkibiy qismi deb hisoblaydi.

Muloqot uslubi va kommunikativ kompetentlik

Muloqot uslubi – şaxsning axborotni uzatiş va qabul qilişda barqaror namoyon böladigan usullari majmuasi. Norton (1978) muloqotçi uslubini dominantlik, jonlilik, ta'sirçanlik, oçiqlik, döstona munosabat, diqqatlilik, dramatiklik, tortişuvçanlik, tasavvur qiluvçi (image) va ifodalilik kabi ölçamlar orqali tavsiflaydi. Kommunikativ kompetentlik tuşunçasi Hymes (1972) tomonidan lingvistik kompetentlikka qarama-qarşi qöyilgan bölib, Spitzberg va Cupaç (1984) uni samaradorlik va muvofiqlik mezonlari asosida talqin qiladi. Emotsional intellekt (Mayer va Salovey, 1997) va empatiya (Davis, 1983) esa muloqotning emotsional asosini taşkil etadi.

Iqtidorlilik va ijtimoiy-kommunikativ rivojlaniş

Bu sohadagi tadqiqotlar ikki qarama-qarşi qaraşni körsatadi. Birinçisiga köra, yuqori intellekt ijtimoiy moslaşuvga ijobiy ta'sir qiladi: iqtidorli bolalar vaziyatni çuqur tahlil qiladi, boşqalarning nuqtai nazarini tez tuşunadi. Ikkinçisiga köra esa, qiziqişlar va tuşuniş darajasidagi farq, perfeksionizm va yuqori sezuvçanlik tufayli ular tengdoşlar bilan muloqotda qiyinçiliklarga duç keladi (Winner, 1996; Silverman, 1993). Ikkala qaraşni birlaştiruvçi yondaşuv şuki, boğliqlik töğridan-töğri emas, balki moderatorlar (yoş, jins, qobiliyat turi, oilaviy muhit, ta'lim şaroiti) orqali şakllanadi.

Rivojlanişning nazariy asoslari

Kommunikativ rivojlantiriş modeli Vygotskiyning (1978) yaqin rivojlaniş zonasi konsepsiyasiga, Bandura (1977) ijtimoiy örganiş va öz-özini samaradorligi nazariyasiga hamda Bronfenbrenner (1979) ekologik tizimlar yondaşuviga tayanadi. Mahalliy psixologiya maktabining faoliyat va şaxs tamoyillari ham modelning metodologik asosi sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqot dizayni

Tadqiqot ikki bosqiçli bölişi rejalaştirilgan: (1) korrelyatsion kesma tadqiqot – qobiliyat va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlikni aniqlaş; (2) kvazi-eksperimental tadqiqot – taklif etilayotgan modelning samaradorligini tekşiriş (tajriba va nazorat guruhlari, oldingi va keyingi ölçovlar).

Tanlanma

Iqtidorli öquvçilar va talabalar (masalan, ixtisoslaştirilgan maktablar, olimpiada ğoliblari, iqtidorli talabalar dasturlari iştirokçilari) va nazorat sifatida umumiy tanlanma. Tanlanma hajmi statistik quvvat tahlili (G*Power, α = 0,05; quvvat = 0,80) asosida belgilanadi. Iştirokçilar yoki ularning qonuniy vakillaridan xabardor rozilik olinadi, tadqiqot etik qömita ma'qullagan bölişi kerak.

1-jadval

Özgaruvçi	Tavsiya etiladigan metodika
Intellektual qobiliyat	Ravenning progressiv matritsalari; Weçsler şkalalari (mavjud bölsa)
Ijodiy qobiliyat	Torrance ijodiy tafakkur testi (TTCT)
Iqtidorlilik belgilari	Renzulli şkalalari (SRBCSS) – öqituvçi bahosi
Muloqot uslubi	Norton Communicator Style Measure (moslaştirilgan variant)
Kommunikativ kompetentlik	Spitzberg va Cupaç Communicative Competence Scale
Empatiya	Davis Interpersonal Reactivity Index (IRI)
Assertivlik	Rathus Assertiveness Sçedule

Barça özbek tiliga moslaştirilgan metodikalar uçun işonçlilik (Kronbax alfa) va konstrukt validligi (omilli tahlil) tekşirilişi lozim.Statistik tahlil

Ma'lumotlar normal taqsimotga tekşiriladi (Şapiro–Uilk); boğliqlik uçun Pirson yoki Spirmen korrelyatsiyasi, guruhlararo farqlar uçun t-mezon yoki Mann–Uitni mezoni, köp özgaruvçili boğliqlik uçun ierarxik regressiya va moderatsiya tahlili qöllaniladi. Samaradorlik hajmi Koen d koeffitsienti bilan baholanadi. Tahlil SPSS yoki R dasturida bajariladi.

Tadqiqot gipotezalari

• **H1.** Intellektual va ijodiy qobiliyat körsatkiçlari muloqot uslubining ayrim ölçamlari (ifodalilik, oçiqlik, dominantlik) bilan statistik jihatdan ahamiyatli boğliq.

• **H2.** Qobiliyat va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlik empatiya darajasi bilan moderatsiyalanadi.

• **H3.** Iqtidorli şaxslar guruhida kognitiv va ijtimoiy-kommunikativ körsatkiçlar örtasida asinxronlik nazorat guruhiga nisbatan yuqori.

• **H4.** Taklif etilgan modelga asoslangan dastur kommunikativ kompetentlikni nazorat guruhiga nisbatan sezilarli oşiradi.

Modelning umumiy mantiği

Model iqtidorli şaxsning kognitiv salohiyatini muloqotdagi samarali xulq-atvorga aylantirişga yönaltirilgan. U tört özaro boğliq komponent va beş bosqiçdan iborat.

Komponentlar

1. **Kognitiv-refleksiv komponent.** Öz muloqot uslubini anglaş, suhbatdoş nuqtai nazarini qabul qiliş (perspektiva oliş), kommunikativ vaziyatlarni tahlil qiliş könikmalari. Iqtidorli şaxslarning tahliliy kuçli tomoni şu yerda resurs sifatida işlatiladi.
2. **Emotsional-empatik komponent.** Hissiyotlarni taniş va boşqariş,

empatik tinglaş, yuqori sezuvçanlikni (overexcitability) muloqot resursiga aylantiriş.

3. Xulq-atvor komponenti. Assertiv muloqot, faol tinglaş, ziddiyatni hal etiş, hamkorlikda işlaş, jamoaviy faoliyatda rol almaşinuvi kabi amaliy könikmalar.

4. Motivatsion-qadriyatli komponent. Muloqotga içki ehtiyoj, hamkorlik qadriyatlari, ijtimoiy mas'uliyat, öz-özini samaradorlik işonçini mustahkamlaş.

2-jadval

Bosqiç	Mazmuni	Natija
Diagnostika	Qobiliyat, muloqot uslubi, empatiya, assertivlik, ijtimoiy keçinmalar (yolğizlik, taşviş) baholanadi	Individual kommunikativ profil
Sensibilizatsiya	Psixoeducatsiya: asinxron rivojlaniş, muloqot uslublari, kuçli va rivojlanuvçi tomonlarni anglaş	Refleksiya va motivatsiya
Trening	Guruhli maşğulotlar: rolli öyinlar, video-fikr almaşiş, munozara, empatik tinglaş va assertivlik maşqlari	Yangi könikmalarni egallaş
Integratsiya	Könikmalarni real vaziyatlarda (loyiha, jamoa, tengdoş muloqoti) qöllaş, mentorlik	Könikmalar köçişi
Monitoring	Takroriy ölçov, individual konsultatsiya, qöllab-quvvatlaş	Barqarorlik va samaradorlik bahosi

Individual konsultatsiya doirasida qöllaş

Iqtidorli mijoz bilan psixologik konsultatsiyada quyidagi tamoyillar tavsiya etiladi: (a) mijozning intellektual resursini iş vositasi sifatida qöllaş (masalan, kognitiv qayta baholaş, öz fikrlarini yozma tahlil qiliş); (b) perfeksionizm va ijtimoiy çetlaşişga oid tuşunçalarni normallaştiriş; (c) muloqot könikmalarini bosqiçma-bosqiç, xavfsiz şaroitda maşq qiliş; (d) mijozning içki motivatsiyasiga tayaniş.

Samaradorlik mezonlari

Kommunikativ kompetentlik va empatiya ballarining oşişi; assertivlik körsatkiçining optimallaşuvi; tengdoşlar bilan muloqotdan qoniqiş va yolğizlik tuyğusining kamayişi; kuzatuv (follow-up) ölçovida natijalarning saqlanişi.

Muhokama

Muhokama bölimida olingan natijalar yuqoridagi gipotezalar va xalqaro adabiyotlar bilan soliştiriladi. Quyidagi savollarga javob beriş tavsiya etiladi: qobiliyat va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlik qaysi ölçamlarda kuçliroq namoyon böldi; qobiliyat turi (intellektual, ijodiy, ijtimoiy) böyiça farqlar bormi; madaniy kontekst (kollektivistik qadriyatlar, oila va ta'lim muhiti) natijalarga qanday ta'sir qilişi mumkin; model qaysi komponentlari eng samarali böldi. Şuningdek, bu yerda tadqiqotning çeklovlari (tanlanma hajmi, öz-özini baholaş metodikalarining sub'ektivligi, kesma dizayn tufayli sababiy xulosa çiqarişdagi qiyinçilik) halol körsatilişi jurnal talablaridan biridir.

Xulosa

Iqtidorlilik va muloqot uslubi örtasidagi boğliqlik töğridan-töğri emas, balki şaxsiy, ijtimoiy va madaniy omillar vositasida şakllanadi. Şu sababli iqtidorli yoşlar bilan işlaşda intellektual rivojlaniş bilan bir qatorda kommunikativ kompetentlikni maqsadli rivojlantiriş zarur. Taklif etilgan tört komponentli va beş bosqiçli psixologik model ta'lim muassasalarida hamda psixologik konsultatsiya amaliyotida qöllanilişi mumkin. Kelgusi tadqiqotlar modelning uzoq muddatli samaradorligini, turli yoş guruhlari va madaniy kontekstlarda qöllanilişini tekşirişi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. Psychological Review, 1977.
2. Bronfenbrenner U. The ecology of human development. Harvard University Press, 1979.
3. Davis M. H. Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. Journal of Personality and Social Psychology, 1983.
4. Gagné F. Transforming gifts into talents: The DMGT as a developmental theory. High Ability Studies, 2004.
5. Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. Basic Books, 1983.
6. Hollingworth L. S. Children above 180 IQ Stanford–Binet. World Book Company, 1942.
7. Hymes D. On communicative competence. In J. B. Pride J. Holmes. Sociolinguistics, Penguin, 1972.
8. Mayer J. D., Salove P. What is emotional intelligence? In P. Salovey D. Sluyter. Emotional development and emotional intelligence. Basic Books, 1997.
9. Norton R. W. Foundation of a communicator style construct. Human Communication Research, 1978.
10. Rathus S. A. A 30-item schedule for assessing assertive behavior. Behavior Therapy, 1973.
11. Renzulli, J. S. What makes giftedness? Reexamining a definition. Phi Delta Kappan, 1978.
12. Silverman L. K. Counseling the gifted and talented. Love Publishing, 1993.
13. Spitzberg B. H., Cupach W. R. Interpersonal communication competence. Sage, 1984.
14. Sternberg R. J. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. Cambridge University Press, 1985.
15. Terman L. M. Genetic studies of genius: Vol. 1. Mental and physical traits of a thousand gifted children. Stanford University Press, 1925.
16. Vygotsky L. S. Mind in society. Harvard University Press, 1978.
17. Winner E. Gifted children: Myths and realities. Basic Books, 1996.